

”Diverse påhitt och spetsfundigheter”

Tegnérns syn på gnosticismen i sitt sammanhang

Inte fullt trettio år fyllda utnämndes värmälningen Esaias Tegnér år 1812 till professor i grekiska vid Lunds universitet. Efter en lång tid då grekiska och de så kallade österländska språken varit förenade i en tjänst, bröts grekiskan ut och fick en egen företrädare.¹ Men han skulle även avlönas, och det var ett problem vid en tid då det inrättades flera tjänster än det fanns ekonomisk grundval för. Teologer kunde bli prebendekyrkoherdar och vissa – men inte alla – i den filosofiska fakulteten kunde få samma förmån.

Tegnér hade tur. Han blev kyrkoherde i Stävie och Lackalänga pastorat strax utanför Lund. Men innan han tillträdde pastoratet måste han undergå pastoralexamen, något som var obligatoriskt mellan 1748 och 1884.² Det innebar att skriva och försvara en avhandling på latin. Vanliga präster kunde få nöja sig med att sätta upp ett antal teser, så småningom även på svenska, men en professor i grekiska hade man andra anspråk på. Tegnér skrev en till omfånget för sin tid ganska betydande dissertation med titeln *De Gnosi eiusque in Novo Testamento vestigiis* och den försvarades offentligt den 14 december 1811. I fortsättningen citerar jag den ur Eva Odelmans översättning.

Det är känt att Tegnérns ofta uttalade sig ringaktande om sina litterära alster, *Frithiofs saga* inberäknad. Denna dissertation är inget undantag. I ett brev skriver han att den är ”det ömkligaste jag till dato skrivit”. I ett annat brev till svågern Bengt Myhrman (7/11 1811) skrev han: ”Jag kan ej ett ord i Theologien, men hoppas att min disputa-

1 Om Tegnérns akademiska karriär, se Wrangel 1932, s. 123–161.

2 Om pastoralexamen, se Jarlert 2001, s. 60.

tion därigenom blir så mycket likare de andra teologernas.”³ Men som vi ska se är detta inget annat än falsk blygsamhet.

Dissertationen är avfattad på ett klart, elegant och tydligt nyhumanistiskt latin. H. S. Nyberg skriver om Tegnér's latin – närmast med tanke på hans sonson Esaias Tegnér den yngre – att det var ”ett mycket levande klassiskt latin, lika pregnant och uttrycksfullt som den svenska prosa han skulle bli mästare i”, och det är ett omdöme man gärna delar.⁴

Innan jag går in på att närmare granska innehållet i avhandlingen bör en sak förskickas. Vi är ännu långt från det humboldtska forskningsuniversitetet. Vi ska inte vänta oss att författaren arbetar självständigt med källorna. Han orienterar sig i sekundärlitteraturen, diskuterar enskilda ställen men har ingen avsikt att komma fram till en självständig uppfattning, än mindre att lösa ett vetenskapligt problem. Vi måste vara medvetna om att Esaias Tegnér själv blev professor i grekiska utan att ha publicerat ett enda vetenskapligt arbete i detta språk, där han för övrigt var helt självlärd – han hade ju aldrig gått i gymnasiet. Professurer tillsattes huvudsakligen efter antalet tjänsteår, och universitetens uppgift var undervisning och examination.

Nu till dissertationen. Författaren tar som sin uppgift att påvisa spår av gnosticism i Nya testamentet. Av noterna framgår att han är väl inläst på den relevanta litteraturen. Inledningsvis söker han ställa upp en definition av gnos: ”... ett slags djupare och speciell kunskap om de gudomliga och eviga ting. Man försmådde den kristna religionens genuina enkelhet såsom inte tillräckligt lärd och filosofisk och ville utsmycka den med diverse påhitt och spetsfundigheter (*variisque eam commentis & argutiis exornare voluerunt*).” Här möter vi en grundtanke hos Tegnér som ofta återkommer och i regel kombineras med barntemat, så i *Nattvardsbarnen*: ”... allt det höga är enkelt / både i lära och sång, ett barn kan fatta dess mening”⁵ Tegnér är en svuren fiende till vad han kallade teologins sofisterier, dess inneboende lust att krångla till det mera än nödvändigt. Klarhet, enkelhet och tydlighet var hans motto, och på den punkten förblev han trogen de fransk-klassiska idealen inte endast i sin diktning utan även i prosan.

Men diverse påhitt och spetsfundigheter måste ju ha sitt upphov någonstans, och det är frågan om gnosticisms uppkomst som Tegnér ägnar mest utrymme åt att försöka besvara. Han nämner olika förslag, där han genast avfärdar två, nämligen judendomen och platonismen. Det judiska alternativet avvisas utan egentlig argumentation, medan han blir mera mångordig i fråga om Platon. Så här står det: ”I den gnostiska filosofin finns mycket, ja oerhört mycket, som helt avviker från Platons läror. Så är hos

3 Brev I, s. 208.

4 Nyberg 1966, s. 11.

5 SD III, s. 92.

Platon Gud världens skapare, men hos gnostikerna är det en mycket underlägsen ande, Demiurgen.”

Tegnér låter så blicken vandra österut, till vad han kallar den orientaliska filosofin. Begrepp som eoner och pleroma leder tanken till Zoroaster, en religionsstiftare som Tegnér nämmt även i vissa dikter (så i ”Elden”: ”Zendas höga lära”), och slutsatsen blir: ”Med hänsyn till detta tror vi att denna gnosis härstammar inte från en viss grekisk filosofi utan snarast från en orientalisk, och härvid ansluter vi oss till vederhäftiga auktoriteter.” Dock finns här även tankegoods från Platon, som har bearbetats för att passa i en ny kontext.

Någon närmare beskrivning av denna orientaliska filosofi får vi inte, och det var inte heller att vänta med tanke på det källmaterial som stod till buds. Ty varifrån hämtade Tegnér sina uppgifter om gnostikernas läror? Han hade inget annat att tillgå än noter hos kyrkofäderna, främst Ireneus och Tertullianus, vilka av naturliga skäl är starkt präglade av den polemiska situationen.⁶ Kyrkofäderna uppfattade ju gnostikerna som sina största fiender. Några originaltexter av gnostiker hade Tegnér inte tillgång till, och fortfarande är sådana mycket begränsade till sitt omfång.

Den enda större gnostiska text han hade till sitt förfogande var, intressant nog, utgiven av en äldre kollega till honom i Lund, nämligen professorn i österländska språk Mattias Norberg.⁷ Denne hade i ett bibliotek i Paris funnit den mandeiska religionsurkunden Ginza och utgivit en del av den med latinsk översättning under titeln *Adamsboken*. Mandeerna är en gnostisk döparreligion, som möjligen kan gå tillbaka till Johannes Döparens verksamhet. Deras religion har starka gnostiska inslag, men var svår att få begrepp om utifrån den text som Norberg publicerat. På en lundastudent vid namn Erik Johan Stagnelius gjorde den dock så starkt intryck att han dedicerade sin första och enda diktsamling *Sarons liljor* till professor Norberg. Tegnér å sin sida dedicerade sin stora hexameteridyll *Nattvardsbarnen* till samme Norberg, och i dedikationsdikten läser vi dessa ord: ”i fyrty år den höga forntids lära, / (en helig Adamsbok) du tydde här”. Sedan ett antal år har vi en inte obetydlig grupp av mandeer bosatta i Sverige.

Givetvis noterar Tegnér även de namn på ledande gnostiker som var bekanta för honom genom kyrkofäderna. Hit hör Kerinthos, Basilides och Valentinus. Om den sistnämnde skriver han: ”Den mest berömda bland gnostikerna, vilken också hade de flesta anhängarna, var Valentinus skola. Denne fyllde pleroma med trettio eoner av båda könen, ur vilka han berättade att nästan otaliga grupper uppstod [...] Han ansåg

6 Om kyrkofäderna och gnosticismen, se den översiktliga framställningen hos Pelikan 1971, s. 81–96.

7 Om Norberg, se Gierow 1971, s. 320–322.

även, liksom de andra gnostikerna, att den mänskliga Jesus var skild från den gudomliga och hävdade att endast den förre hade lidit.” Här ser vi skillnaden mellan skaparguden, Demiurgen, och den sanne Guden.

I sin dissertation nämner Tegnér också Adamsboken, men menar att den till följd av sin ålder – fjärde eller tredje århundradet – inte är så aktuell för hans syfte. Han vill komma åt gnosticismen under apostlarnas tid och en stor del av avhandlingen ägnas därför Nya testamentet.

En given utgångspunkt är då vad som berättas om Simon Magern i Apostlagärningarnas åttonde kapitel. Det var i denna skildring som kyrkofäderna fann gnosticisms upphov – med vilken rätt behöver vi inte nu diskutera. Simon ska ha verkat i Samariens huvudstad och där fått stort anseende för sina magiska konster. Så småningom uppstod en rik legendflora kring honom. Han har även givit upphov till termen simoni, alltså att kyrkliga tjänster som förutsätter en vigning säljs för pengar.

För att fortsätta med Nya testamentet, så är det särskilt i den johanneiska litteraturen som Tegnér finner spår av gnosticismen: ”Det finns nämligen mycket i Nya testamentets böcker som, åtminstone enligt vår uppfattning, inte utan vidare kan tolkas som rörande annat än gnostiskt.” Hit hör till exempel 1 Joh 2:18–19, där det talas om att många Antikrist har trätt fram. Här är följande utsaga viktig: ”Vem är lögnare om inte den som förnekar att Jesus är Kristus?” Enligt Tegnér betyder detta att förneka inkarnationen.

Det finns ett annat ställe hos Johannes som enligt honom ännu tydligare syftar på gnostikerna och i synnerhet Kerinthos: ”Denne (Jesus) är den som kom genom vatten och blod, Jesus Kristus, inte bara i vattnet utan i vattnet och blodet”, 1 Joh 5:6. Versen är på många sätt svårtolkad, men förmodligen har Bibel 2000 rätt med sin not, där det står: ”Motståndarna ansåg att Kristus inte var en verklig människa. Enligt deras tolkning av Matt 3:13–17 steg han ned från himlen och förenade sig med människan Jesus i dopet, men lämnade honom före korsfästelsen; han hade alltså varken förts eller dött.” Detta är en typiskt gnostisk lära.

Tegnér övergår så till att diskutera ett ställe i Paulus första brev till Timotheos, 1 Tim 1:1–4, där mottagaren förmanas att se till att det inte förkunnas avvikande läror och att man inte heller ägnar sig åt myter och ändlösa släkttavlor eller – som det återges i Bibel 2000 – ändlösa legender om förfäderna. Härmed avses säkerligen försöken hos vissa gnostiker att läsa in en djupare, symbolisk betydelse i vissa genealogier i Gamla testamentet.

Men paradnumret i Nya testamentet är ett ställe i sista kapitlet av samma brev till Timotheos, 1 Tim 6:20–21, där vi läser: ”O Timotheos, bevara det som anförtrotts dig och vänd dig bort från profant struntprat och invändningar från en kunskap med falskt namn.” I grekiskan står det *antitheseis tes pseudonymou gnoseos*. Att det rör sig

om en form av gnosticism är ställt utom varje tvivel – *Antitheseis* är för övrigt titeln på en skrift av Markion.

Men hur var synen på gnosticismen i samtiden? Fanns det något intresse för denna religiösa riktning utanför en liten krets av specialister? Att vissa romantiker fångslades av de säregna och för fantasin lockande namnen på olika företeelser, det ger hos oss Stagnelius ett tydligt exempel på.⁸ Demiurgen och eoner möter ofta hos honom. I övrigt får man säga att intresset var svalt. Man hade de svårtolkade notiserna hos kyrkofäderna att utgå från men hade inte lätt att relatera dem till kristendomen, i varje fall i dess lutherska form.

I två sammanhang kunde man emellertid få en viss, om än begränsad, inblick i gnosticismen som ett religiöst system för de invigda. Jag tänker på det svenska frimureriet och på swedenborgianismen.⁹ Det så kallade svenska systemet inom frimurarorden, som fick sin slutliga form av hertig Karl, den blivande Karl XIII, har i sig tagit upp vissa element från gnosis men givit dem en mera tydlig kristen utformning. Den esoteriska avgränsningen mot utomstående är gemensam. Swedenborgs religionsform är en synkretistisk skapelse som nästan inte kunde undgå att i sig absorbera åtskilligt från gnosticismen. Men Tegnér var inte frimurare och om Swedenborg har han flera gånger uttalat sig avvisande och nedlåtande.

Tegnérns pastoraldissertation är – trots författarens eget omdöme – en imponerande prestation. Det han säger om gnosticismen kan fortfarande i huvudsak anses vara riktigt. Ett problem för honom var synen på judendomen. Den var för honom identisk med Gamla testamentet och den rabbinska judendom som vi ser ett tidigt stadium av i Nya testamentet. Vi vet nu genom ökad tillgång till källor att flera former av judendomen vid den aktuella tiden var starkt präglade av olika orientaliska tankeströmningar av gnostisk prägel. Det är sannolikt i sådana judiska marginalgrupper som gnosticismen har haft sitt upphov.

Den syn på gnosticismen som framkommer i Tegnérns dissertation är nedlåtande. Redan orden ”diverse påhitt och spetsfundigheter” säger egentligen allt. Det är något märkligt att han valde just gnosticismen till ämne. Det var han själv som valde, ämnet var inte förelagt. Förmodligen har han under läsning i Nya testamentet blivit nyfiken på vad vissa utsagor kan syfta på, just de utsagor som han valde att diskutera. Där har han i de flesta fall kommit rätt, medan bilden av gnosticismens uppkomst behöver korrigeras och kompletteras. Jämfört med vad som annars lades fram som pastoraldissertation vid den tiden framstår dock Tegnérns opus som ett av de klart bästa.

8 Se Widengren 1944, s. 115–178.

9 Se Lamm 1918–1920 och Lenhammar 2000, s. 152–157.

AD
INAUGURATIONEM
VIRI CELEBERRIMI ATQUE AMPLISSIMI,
PHILOSOPHIÆ DOCTORIS,
D^{NI} ESAJÆ TEGNÉR,
A
S: A R: A M: TE
GRÆCÆ LINGUÆ PROFESSORIS ORDINARIJ
CLEMENTISSIME CONSTITUTI,
LITTERARUM
LITTERATORUMQUE PATRONOS,
HOSPITES HONORATIORES,
PATRES CIVESQUE ACADEMICOS
ET URBICOS
REVERENTER ET OFFICIOSE
INVITAT
ACADEMIÆ GOTHORUM CAROLINÆ
RECTOR
E. Z. MUNCK AF ROSENSCHÖLD.

LUNDÆ, MDCCCXII.
LITTERIS BERLINGIANIS.

Inbjudan till installationen av Tegnér som professor i grekiska 1812 som kunde äga rum sedan han disputerat i teologi. "Rektor Munk af Rosenschöld inviterar vetenskapens och vitterhetens beskyddare, hedersgäster, akademiska lärare, studenter samt stadens invånare till installationen av den till professor i grekiska av Kungl. Maj:t i nåder utnämnde filosofie doktor Esaias Tegnér." Även stadens borgare var alltså inbjudna till denna högtidlighet. (Lunds universitetsbibliotek.)

Men också ur en annan synpunkt är denna text värd vår uppmärksamhet. Den är nämligen den enda skrift av Tegnér som kan kallas för teologisk. I Tegnér's brev finns många ställen där han uttalar sig överlägset och ibland nedlåtande om teologin – det mest kända är väl det där han jämför förhållandet mellan teologin och religionen som en döds-kalle stjälp-t över en lilja. Än en gång visar det sig hur farligt det kan vara att ta honom på orden. Ty både på andra ställen i breven och i förteckningen över boksamlingen visar det sig att biskopen i Växjö läste mycket teologi livet genom, ja, kanske mer än någon annan biskop i Sverige.¹⁰ Det är att beklaga att det enda resultatet av detta är den pastoralavhandling som vi nu har ägnat vår uppmärksamhet åt. Tegnér hade kunnat göra mera, om han hade velat.

Man kan undra om bönderna i Stävie och Lackalånga fick någon glädje av sin kyrkoherdes pastoral-dissertation. Visst är att Tegnér's predikningar från den tiden inte påverkades av hans kunskaper om gnosticis-men i Nya testamentet. Men av allt att döma var hans relation med prebendeförsamlingarna bättre än i de flesta fall. Under alla förhållanden var det en fördel för honom att ha någon erfarenhet av att vara kyrkoherde när han tillträdde som biskop i Växjö.

10 Se Förteckning 1847.